

**μεθοδολογικές
ἀπόψεις του Μάρξ
στὰ πρῶιμα ἔργα του
γιὰ τὴν κριτικὴ
τοῦ ἀστικοῦ κράτους**

τοῦ

A. Μπαγιόνα

*Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι νὰ ἀποσαφηνιστῇ ἡ μέθοδος μετὴν ὁποία ὁ Μάρξ κρίνει κατὰ τὰ ἔτη 1843-1844 τὴν ἀποψη ὅτι τὸ κράτος, δηλαδὴ οἱ θεσμοὶ μετὸς τοὺς ὁποίους ἀσκεῖται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ὁ φορέας ποὺ τὴν ἀσκεῖ, δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων. Σύμφωνα μετὴν ἀποψη αὐτῆ, τὸ κράτος «ὑπερβαίνει» τὶς ἀντιθέσεις αὐτὲς καὶ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία μετὴν κριτήριον τὸ κοινὸ συμφέρον. Μετουσιῶνει σὲ πράξη ἠθικὰς ἀξίες, ὅπως ἡ ἐλευθερία, καὶ αἰτήματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ποὺ ἔχουν ἀπόλυτον κύρος. Ἐπειδὴ ἔχει αὐτὴ τὴ λειτουργία, ἀναπτύσσει, καθὼς ὀλοκληρώνεται, τὰ χαρακτηριστικὰ μῆς υπερβατικῆς, μεταφυσικῆς ὑπόστασης.

Ὁ Μάρξ διατυπώνει τὴν κριτικὴν του γιὰ τὴν παραπάνω ἀποψη στὴν *Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ* (1844) καὶ στὴ *Συμβολὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ* (1843). Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ μεθοδολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιὰ τὶς διαφορὰς φάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ κράτους, ὅπως ἀναλύεται στὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* (1847) καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς πρώιμης περιόδου τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆ, ἡ κριτικὴ τοῦ Μάρξ γιὰ τὸ ἀστικὸν κράτος, ὅπως ἐκλογικεῦται μετὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, κατανοεῖται ἀπὸ τὸν σκοπὸν ποὺ τὴν ὑπαγορεύει. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὄρων κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ πραγματοποιηθῇ ὁ συγκεκριμένος καὶ συνολικὸς ἄνθρωπος, ὅπως τὸν ἐννοεῖ ὁ Μάρξ.¹ Ὁ συνολικὸς ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐνότητα βιωματος καὶ πράξης. Ὑπερβαίνει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἐσωτερικὸν καὶ τὸν ἐξωτερικὸν ἄνθρωπον, ποὺ ὁ Μάρξ ἐξηγεῖ ἀπὸ τὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας, ἰδίως κατὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴν φάσιν τῆς ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ὁ συνολικὸς ἄνθρωπος ἐκφράζεται αὐθεντικὰ μετὴν ἐργασία, ὅπως ὁ καλλιτέχνης μετὸ ἔργον τέχνης. Ἀναπτύσσει τὴ συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλαδὴ τῶν κινήτρων του, ποὺ συνδέονται μετὴν σωματικὰς του ἀνάγκες, τὶς λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων, τὶς συνειδησιακὰς ἐμπειρίας, τοὺς νοητοὺς σκοποὺς του καὶ τὶς δυνατότητές του νὰ τοὺς πραγματοποιήσῃ μέσα ἀπὸ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις του. Ἡ πραγμάτωσις τοῦ συνολικοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν μῆς ἀταξικῆς κοινωνίας. Στὴν κοινωνία αὐτὴ οἱ λειτουργίες ποὺ παραδοσιακὰ ἀνήκουν στὸν ἡγεμόνα, δηλαδὴ τὸν φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ τὴν πολιτεία, μεταβιβάζονται στὸ κοινωνικὸν σύνολον.

1. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, Moscow, 1975, τ. 3, σ. 342, πρὸς. *Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law*, ὁπ. παρ., 3, σ. 39.

Με το αίτημα της πραγμάτωσης του «συνολικού ανθρώπου» καθορίζεται η προοπτική από την οποία ο Μάρξ κρίνει την άποψη, που αποδίδει στον Χέγκελ,¹ ότι το κράτος αποτελεί την πραγμάτωση της ελευθερίας και του λογικού, ότι με τόν σχηματισμό του τερματίζονται οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν ότι ο Χέγκελ ονομάζει «άστική κοινωνία» (*Bürgerliche Gesellschaft*). Πρόκειται για την κοινωνία στην οποία οι άτομικές επιδιώξεις τείνουν να αναπτυχθούν απεριόριστα, εις βάρος του κοινωνικού συνόλου, και ανταγωνίζονται ή μιιά την άλλη.² Η ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τών διαφόρων ατομικών επιδιώξεων είναι φανερή στη σφαίρα της οικονομίας. Η κρατική εξουσία δέν παρεμβαίνει άμεσα για να τις περιορίσει. Η συνείδηση του συμφέροντος του συνόλου ή, εδύτερα, ή αίσθηση του συνολικού εκφράζεται κυρίως με τις συντεχνίες. Οι απόψεις του Μάρξ για την άστική τάξη, για την ψυχολογία και το ήθος του άστου και του κεφαλαιοκράτη, προεκτείνονται από πολλές απόψεις τις αναλύσεις του Χέγκελ για την «άστική κοινωνία». Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθή ότι ο Μάρξ έξηγηεί τις διαπιστώσεις του Χέγκελ για την «άστική κοινωνία» σε συνάρτηση με τη μορφή που παίρνουν οι παραγωγικές σχέσεις σ' αυτή, ιδίως σε συνάρτηση με τώ φαινόμενο της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της μεταβολής της εργασίας σε έμπορεύμα. Ο Μάρξ καθορίζει τη συγκεκριμένη ιστορική μορφή και την οικονομική βάση της «άστικής κοινωνίας», που ο Χέγκελ συνδέει με τη διαλεκτική ανάπτυξη, έκφραση και αυτοκαθορισμό της «Ιδέας» στη σφαίρα του «αντικειμενικού πνεύματος».

Η μέθοδος, που εφαρμόζει ο Μάρξ στην κριτική του κράτους, όπως τώ όρίζει και τώ έρμηνεύει ο Χέγκελ, και όπως διαμορφώνεται ιστορικά μέσα από την ανάπτυξη της άστικής τάξης και της κεφαλαιοκρατίας, θεμελιώνεται πάνω σε μιιά δρισμένη αντίληψη για τή φύση και τις λειτουργίες της κριτικής. Ο Μάρξ εκθέτει την αντίληψη αυτή ιδίως στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*.³ Βασική επιδίωξη της κριτικής είναι να γίνει σαφής ή πραγματική «ουσία» ή «φύση» ή και «υπαρξη» του κράτους. Οι όροι αυτοί φαίνεται ότι για τόν Μάρξ είναι περίπου ταυτόσημοι. Τους χρησιμοποιεί για να όρισει τη συγκεκριμένη λειτουργία που αναπτύσσει μιιά δρισμένη μορφή κράτους σε μιιά δρισμένη φάση της κοινωνικής ιστορίας.

Ο καθορισμός της λειτουργίας του κράτους προϋποθέτει την «απογύμνωση» του από την ιδεολογία που συσκοτίζει ή συγκαλύπτει τούς πραγματικούς στόχους του. Η ιδεολογία αυτή εκφράζόταν, κατά τόν Μάρξ, με την άποψη ότι τώ κράτος είναι

ιερó ή ότι είναι ή πραγμάτωση του λογικού. Ο σκοπός της κριτικής του κράτους πραγματοποιείται τελικά άν καθοριστή ή σχέση του με τόν συγκεκριμένο άνθρωπο. Ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι αίσθητό δν. Αναζητεί και δημιουργεί με την εργασία του τά αισθητά αντικείμενα που ίκανοποιούν τις ανάγκες που είναι συνηφασμένες με τις αισθήσεις του και τή σωματική του ανάπτυξη. Με την εργασία του αλλάζει τή φύση, που παίρνει έτσι «άνθρώπινο», δηλαδή ιστορικό χαρακτήρα.⁴ Με την εργασία δημιουργείται ή ιστορία. Η ιστορία είναι συνηφασμένη με την εξέλιξη τών μέσων παραγωγής, τών σχέσεων παραγωγής, με την κατονομή του προϊόντος της παραγωγής, με την κοινωνική διαστρωμάτωση σε κοινωνικές κατηγορίες και βαθματά σε τάξεις, με τούς θεσμούς που διατηρούν την κοινωνική διαστρωμάτωση, που βασίζεται πάνω στην κατονομή και την οικειοποίηση του προϊόντος της παραγωγής, με την ιδεολογία που έκλογικεύει και καθιστά ήθικά αποδεκτή την κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως διαμορφώνεται σε μιιά δρισμένη εποχή. Η θεωρία για τώ κράτος εντάσσεται στη θεωρία τών θεσμών και τού ιδεολογικού έποικοδομήματος. Ένας βασικός στόχος της κριτικής του Μάρξ είναι να άποσαφηνίσει αυτή την επιστημολογική θέση της θεωρίας για τώ κράτος.

Ο ιστορικός χαρακτήρας του κράτους, ή άποσαφήνιση του οποίου είναι ο τελικός στόχος της κριτικής του Μάρξ στα πρώιμα έργα του, θεμελιώνεται τελικά πάνω στη θέση ότι ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι ιστορικό δν. Τώ χαρακτηριστικό του αυτό δφείλεται στο γεγονός ότι ή συνείδησή του, δηλαδή ή δλότητα που άντιλήφωμεν, παραστάσεων και συγκινησιακών έμπειριών, που σχηματίζει για τόν «ιστορικοποιημένο» και «κοινωνικοποιημένο» φυσικό κόσμο, καθορίζεται από τά μέσα παραγωγής, τις σχέσεις παραγωγής και τις μορφές της εργασίας που έχει δημιουργήσει σε όλη τή διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης.⁵

Η άποψη αυτή του Μάρξ για τή μορφή της κριτικής που αναφέρεται στο άστικό κράτος παρουσιάζει άναμφισβήτητες αναλογίες με τις άποψεις τού Κάντ για τήν κριτική της γνώσης. Ο Κάντ λαμβάνει σαν δεδομένο ότι ή κοσμολογία του Νεύτωνα είναι έγκυρη. Με τήν κριτική τού θεωρητικού λόγου ζητείται ο καθορισμός τών λειτουργιών του υποκειμένου της γνώσης, πώ ειδικά τών μορφών της έποπτείας, τών κατηγοριών της αναλυτικής νόησης και τών ρυθμιστικών άρχών του συνθετικού λόγου, που προϋποθέτει ή έγκυρότητα της κοσμολογίας του Νεύτωνα. Παρόμοια, ο Μάρξ θεωρεί σαν δεδομένο ότι τώ άστικό κράτος, που διατηρεί, έκλογικεύει και δικαι-

1. J. O'Malley (ed.), Karl Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Cambridge, 1970, σ. 137.

2. *Collected Works*, 3, σ. 42.

3. *Collected Works*, 3, σ. 42.

4. *Manuscripts*, όπ. παρ., 3, σ. 332.

5. Κ. Μάρξ, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, μετάφραση Κ. Φιλίπιν, Άθήνα, Χ.Χ., σ. 71, πρβλ. S. Moscovici, *Essai sur l'histoire humaine de la nature*, Paris, 1968, σ. 45.

ώνει ἠθικά τὴν κοινωνικὴν διαστρωμάτωση πού ἐκφράζει τίς ἀστικές σχέσεις παραγωγῆς καὶ οἰκειοποίησης τοῦ προϊόντος τῆς, ὑπάρχει. Ἔργο τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ καθορίσει τίς λειτουργίες τῆς συνείδησης, τίς μορφές καὶ τίς σχέσεις παραγωγῆς, τὴν ταξικὴ διάρθρωση ἢ εὐρύτερα τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, πού προϋποθέτει ἢ σαφῆς καὶ χωρὶς ἰδεολογικῆς συγκάλυψη ἐξήγηση τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Πιὸ εἰδικό καὶ πιὸ ἄμεσα ἔργο τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ ἐξηγήσει τὴν τάση τοῦ ἀστικοῦ κράτους νὰ δίνει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ μεταφυσικὴ ὑπόσταση καὶ νὰ ἐμπνέει ἱερὸ δέος σ' αὐτοὺς πού συμμετέχουν ἄμεσα στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καὶ σ' αὐτοὺς πού τὴν ὑπομένουν. Ἡ τάση αὐτὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους εἶναι ἰδιαίτερα ἐκδηλῆ, ὅταν ἀναπτύσσεται τὸ γραφειοκρατικὸ φαινόμενο.¹

Δὲν θὰ ἦταν ὁμως σωστὸ νὰ ἐξομοιωθῆ ὁ στοχασμὸς τοῦ Μάρξ τῆς πρώιμης περιόδου μὲ τὸν στοχασμὸ τοῦ Κάντ, ἢ νὰ θεωρηθοῦν τὰ κείμενά του, πού ἀναφέρονται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, ὡς ἓνα εἶδος *Κριτικῆς τοῦ Πολιτικοῦ Λόγου*. Ὁ Μάρξ τονίζει ὅτι ἡ «κριτικὴ τῶν ὄλων δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὸ ὄπλο τῆς κριτικῆς». ² Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ μπορεῖ νὰ ἔχει τὰ ἴδια ἀποτελέσματα μὲ τὴν ὀλιγὴ δύναμη μόνο ὅταν ἀφομοιώνεται νοητικὰ καὶ συγκινησιακὰ ἀπὸ τίς «μάζες». Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ σχηματοποιεῖ στὴν περίπτωση αὐτὴ τὴν συνειδητὴ ἀνάγκη ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ μετασχηματισμοῦ στὴ σχέση παραγωγικῶν μέσων καὶ ταξικῆς διάρθρωσης καθὼς καὶ στὰ διάφορα ἐποικοδομήματα, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ κράτους, πού συμβάλλουν στὴ διατήρησή τῆς. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης πού προηγήθηκε καὶ προετοιμάζει αὐτὴν πού ἀκολουθεῖ. Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ γίνεται σφαιρότερη, ὅταν ἀναπτύσσεται σὲ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐποχὴ.

Ἡ θεμελιωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη κριτικὴ τοῦ κράτους προϋποθέτει τὴ γνωστὴ θέση τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης. Ἡ θέση ὁμως αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Μάρξ δέχεται τὴν ὀφελμιστικὴ ἢ πραγματιστικὴ ἄποψη ὅτι ἡ ἀλήθεια μιᾶς θεωρίας κρίνεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀποτελεσματικότητά τῆς. Σημαίνει ὅτι ἡ ὀλοκληρωμένη θεωρητικὴ κριτικὴ ἐκφράζει τὴ συνείδηση πού μιὰ κοινωνικὴ τάξη ἀναπτύσσει σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης γιὰ τὴν ἀντίφραση ἀνάμεσα στὰ μέσα παραγωγῆς, τίς σχέσεις παραγωγῆς πού προϋποθέτουν καὶ τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση πού ἐπικρατεῖ, ἢ ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση καὶ τὴν

ἰδεολογία.³ Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ὀλοκληρωμένη θεωρητικὴ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους καὶ τὴν «κριτικὴ τῶν ὄλων» σημαίνει ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ κοινωνιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὀλοκληρωμένη θεωρητικὴ κριτικὴ τοῦ κράτους παρά μόνο σὲ ἐπαναστατικὲς ἐποχές. Οἱ ἐποχές αὐτὲς ἔχουν προετοιμαστῆ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη πού προηγήθηκε.

Ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ χαρακτῆρα τῆς κριτικῆς γιὰ τὸ ἀστικὸ κράτος συνάγονται οἱ μεθοδολογικοὶ κανόνες πού ἀκολουθεῖ ὁ Μάρξ, ὅταν κρίνει τὴ θεωρία γιὰ τὸ κράτος πού ἀναπτύσσεται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ. Οἱ κανόνες αὐτοὶ δὲν ἴσχυουν μόνο γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Χέγκελ. Ἰσχύουν γιὰ ὅλες τίς ἀπόψεις πού καταλήγουν στὴν μυθοποίηση ἢ τὴν ἀποθέωση τοῦ κράτους καὶ στὴν τοποθέτηση στὸν χάρω τοῦ υπερβατικοῦ.⁴

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ γιὰ τὸ κράτος προϋποθέτει, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Μάρξ, ὅτι τὸ κράτος ἀνήκει στὴ σφαῖρα τοῦ υπερβατικοῦ καὶ ὅτι ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ θεοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγελευιανὴ ἀντίληψη, πού ἔχει, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Μάρξ, τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἰδεατοῦ τύπου γιὰ ὅλες τίς πολιτικὲς θεωρίες πού θεοποιοῦν τὸν γραφειοκρατικὸ μηχανισμό, τὸ κράτος θεσμοποιεῖ, ὑποστασιοποιεῖ καὶ ἱκανοποιεῖ μὲ φανταστικὸ τρόπο ὅλες τίς ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ τοῦ κράτους εἶναι συνφασμένο μὲ τὴν ἄποψη πού ὁ Μάρξ ἀποδίδει στὸν Χέγκελ ὅτι μὲ τὴ συνταγματικὴ μοναρχία, ὅπως πραγματοποιήθηκε στὴν Πρωσία, τὸ ἄτομο ἐντάσσεται στὸ κοινωνικὸ σύνολο ἐνῶ ταυτόχρονα διατηρεῖ τὴν ἀτομικότητά του.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Μάρξ, ἡ ἄποψη τοῦ Χέγκελ προϋποθέτει τὴ θρησκευτικὴ ἢ μυστικιστικὴ ἀντίληψη ὅτι τὸ κράτος λειτουργεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ μηχανικῆς θεός. Ἡ «μυστικιστικὴ» ἀντίληψη ἐκφράζεται στὴν ἄποψη τοῦ Χέγκελ ὅτι τὸ κράτος «ὑπερβαίνει» τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας». Ἡ ὑπερβολὴ αὐτὴ γίνεται μὲ μιὰ μυστηριώδη ἢ μαγικὴ διαδικασία. Ἐξ αἰτίας τῆς διαδικασίας αὐτῆς τὸ κράτος ὑπάρχει ὡς μιὰ ἰδεατὴ ὑπόσταση, ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τίς συγκεκριμένους ἀτομικὲς ἐπιδιιώξεις, ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ὀλοίων συνιστᾷ τὴν «ἀστικὴ κοινωνία», ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Χέγκελ.⁵

Ἀφοῦ τὸ κράτος, ὅπως τὸ ἐνοεῖ ὁ Χέγκελ, ἀναπτύσσει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντικειμένου τῆς θρησκευτικῆς πίστης, δηλαδὴ τοῦ θεοῦ ἢ τοῦ Θεοῦ, συνάγεται ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους, μὲ τὴν ἐκλογικευμένη μορφή πού τοῦ δίνει ὁ Χέγ-

1. *Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law, Collected Works*, 3, b. 44-48.

2. J. O'Malley, ὄπ. παρ., σ. 137, πρβλ. *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, σ. 87-88.

3. *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, σ. 8-9, 110.

4. *Contribution, Collected Works*, 3, σ. 45-47.

5. *Contribution*, ὄπ. παρ., 3, σ. 17.

κελ, προϋποθέτει την κριτική της θρησκευτικής πίστης. Ο Μάρξ ακολουθεί εν μέρει τον Feuerbach. Έτσι δέχεται ότι η θρησκευτική πίστη εκφράζει την ολοκληρωτική του συγκεκριμένου ανθρώπου, σάν αίσθητου όντος, στη σφαίρα του υπερβατικού, που ταυτίζει με τὸ φανταστικό.¹ Η θρησκευτική πίστη, όπως τὸ όνειρο ή τὸ δράμα τῆς φαντασίας, εκφράζει μιὰ αὐθόρμητη, όχι έντελῶς συνειδητή και έκλογικευμένη, διαμαρτυρία γιά τήν κοινωνική πραγματικότητα που περιβάλλει τὸν πιστό. Είναι ὁ «άναστενεγμός» τοῦ καταπιεσμένου ανθρώπου. Η διαμαρτυρία που εκφράζεται με τή θρησκευτική πίστη, ἐπειδή δέν είναι έκλογικευμένη και ἀποτελεσματική, θά ήταν δυνατό νά θεωρηθῆ σάν φυγή ἀπό τή συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα.² Η κριτική τῆς θρησκευτικῆς πίστης δείχνει ὅτι καμμιά πραγματικότητα, ἄρα οὔτε και τὸ κράτος, δέν είναι θεϊκή. Τὸ θεό είναι δημιούργημα τοῦ ανθρώπου. Ἄρα και τὸ κράτος είναι δημιούργημα τοῦ ανθρώπου, ἐφ' ὅσον θεωρηθῆ σάν ἱστορικό και κοινωνικό ὄν.

Γιά τὸν Μάρξ τῆς πρώιμης περιόδου, ὅπως και γιά τὸν Feuerbach, ἡ θρησκευτική πίστη εκφράζει μιὰ μορφή ἀλλοτρίωσης, δηλαδή ἀποξένωσης.³ Ὁ ἄνθρωπος ἀποχωρίζεται ἡ ἀποξενώνεται ἀπό τις ἀνάτηήσεις του και τις δυνατότητές του. Με τή φαντασία του τις προβάλλει σὲ ἕνα θεϊκό ὄν, ὅταν δέν μπορεί νά τις πραγματοποιήσει με τήν πράξη του και ὅταν δέν γνωρίζει τὸν «εαυτό» του σάν συγκεκριμένο αίσθητό, δηλαδή ἱστορικό και κοινωνικό ὄν.⁴ Ὁ Feuerbach ὅμως θεώρησε τή θρησκευτική ἀποξένωση σάν σταθερό χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Η ἀντίληψη τὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος είναι μόνο ἡ κυρίως αίσθητό και σωματικό ὄν τὸν ὀδήγησε στη διατύπωση μιᾶς στατικῆς ἀνθρωπολογίας. Ὁ Μάρξ, ἀντίθετα, τονίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος είναι ἱστορικό και κοινωνικό ὄν ἀκριβῶς γιατί είναι αίσθητό και σωματικό ὄν. Ὅπως παρατηρήθηκε πιὸ πάνω, με τήν ἐργασία συντελεῖται ἡ μετάβαση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή βιολογική στήν ἱστορική και κοινωνική φύση του.⁵ Ὁ Μάρξ ἀπομυκρύνεται σαφῶς ἀπό τὸν Feuerbach στὸν βαθμό που ἀναγνωρίζει τήν ἱστορική και κοινωνική φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀπὸ τήν ἀνθρωπολογία τοῦ Μάρξ συνάγεται ὅτι ἡ κριτική τοῦ ἀστικού κράτους ὡς ἀντικειμένου θρησκευτικῆς πίστης προϋποθέτει τήν κριτική τῆς θρησκευτικῆς πίστης. Η κριτική αὐτή, με τή σει-

ρά τῆς, προϋποθέτει τήν κοινωνική κριτική. Ἄντικειμένο τῆς είναι ὁ καθορισμός τῶν κοινωνικῶν ὀρων που ἐξηγοῦν τήν ἀποξένωση που εκφράζεται με τή θρησκευτική πίστη.

Η κοινωνική κριτική, ὅπως τήν έννοεῖ ὁ Μάρξ στα δύο κείμενα που ἀναφέρονται στη *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, ἐπισημαίνει κυρίως τήν ὑπάρξη κοινωνικῶν ἐπιβιώσεων που ἔχουν παρασιτικό χαρακτήρα. Με παρασιτικό τρόπο ἐπιζοῦν οἱ κοινωνικῆς κατηγορίες που δέν ἄσκῶν καμμιά οὐσιαστική λειτουργία ἀλλά ἐπικαλοῦνται τή χαρισματική ιδιότητα που εἶχαν σὸ παρελθόν και που καθιστοῦσε ἀποδεκτή τήν οικονομική και πολιτική λειτουργία τους. Ἐτοια κοινωνική κατηγορία είναι ἡ ἀριστοκρατία τῆς Γερμανία τοῦ 1840.⁶ Ὁ παρασιτικός χαρακτήρας τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, που ἀποτελοῦν τὸ «παλιὸ καθεστῶς» (ancien régime), προεκτείνουν δηλαδή τή φεουδαρχική φάση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα στη Γερμανία τοῦ 1840, μένει ἀνεξήγητος ἂν δέν συσχετιστῆ με τήν ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν μέσων, τήν ἀνεπαρκῆ ἐκβιομηχάνιση και τήν ταξική διάρθρωση, ἰδίως τήν ἀδυναμία τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξης, που ἐπιτρέπει τήν ἐπιβίωσή της.

Ἀπὸ τήν κοινωνική κριτική, που είναι ταυτόχρονα θεωρητική και πρακτική, γιατί ἀρνείται τις κοινωνικῆς ἐπιβιώσεις με τὸ «ὄπλο τῆς κριτικῆς» και τήν ἐπανστατική πράξη, συνάγεται ὅτι ἡ «ἀστική κοινωνία» δέν προϋποθέτει τήν ὑπάρξη τοῦ κράτους, ὅπως πιστεύει, σύμφωνα με τὸν Μάρξ, ὁ Χέγκελ. Ἄντιθετα τὸ κράτος προϋποθέτει τήν «ἀστική κοινωνία».⁷ Ὁ προσδιορισμός τοῦ κράτους ἀπὸ τήν «ἀστική κοινωνία» είναι φανερός, ἂν ἐννοήσουμε τήν «ἀστική κοινωνία» ὅπως ὁ Μάρξ, ἂν δηλαδή πρόκειται γιά τή φάση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας κατά τήν ὁποία σχηματίζονται οἱ πόλεις, πραγματοποιεῖται ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τήν ἀστική τάξη, ἄρχικα με τὸ ἐμπόριο, τήν χρηματική οικονομία, σὲ συνέχεια με τήν ἐκβιομηχάνιση. Ἄν ὀρίστῆ ἡ «ἀστική κοινωνία», τὸ κράτος μπορεί νά θεωρηθῆ σάν ἰδεολογικό ἐπικουδμήμα που ἐνισχύει τή διατήρηση τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης που εἶναι τῆ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τήν ἀστική τάξη.⁸ Ἄλλα, και ἂν ἀκόμα στὸν ὄρο «ἀστική κοινωνία» ἀποδοθῆ ἡ ἐγγελιανή σημασία, σύμφωνα με τήν ὁποία ἡ «ἀστική κοινωνία» είναι ἀρχικά ἕνα σύνολο ἀνταγωνιστικῶν ἰδιωτικῶν ἐπιδιδώσεων, τῶν ὁποίων

1. Γιά τή θεωρία τοῦ Feuerbach, βλ. E. Kamenka, *The Philosophy of Ludwig Feuerbach*, London, 1970, σ. 59.

2. J. O'Malley, ὄπ. παρ., σ. 131, πρβλ. *Contribution*, ὄπ. παρ., 3, σ. 29-30.

3. H. Bortoli, *La doctrine économique et sociale de Karl Marx*, Paris, 1950, σ. 42 κ. ἔ.

4. J. Y. Calvez, *La pensée de Karl Marx*, Paris, 1956, σ. 55-58.

5. *Γερμανική Ἰδεολογία*, σ. 70-77.

6. J. O'Malley, ὄπ. παρ., σ. 133-134. Η ἀριστοκρατία ἐπικαλεῖται «ζωολογικά ἐπιχειρήματα», ὅπως είναι τὸ αἷμα, ἡ εὐγενική καταγωγή, κτλ., γιά νά δικαιολογήσει τήν ἐπιβίωσή της.

7. Η ἀναγωγή τοῦ κράτους στήν κοινωνία και τὸ «πολιτικό φαινόμενο» σὸ κοινωνικό είναι φανερή στήν ἄποψη τοῦ Μάρξ τῆς πρώιμης περιόδου ὅτι τὸ δημοκρατικό πολίτευμα εἶναι ἐκφραση τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ αὐτοῦ, βλ. D. McLellan, *Marx before Marxism*, σειρά Pelican, 1970 σ. 148.

8. *Contribution*, ὄπ. παρ., 3, σ. 9.

ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτηση δὲν εἶναι συνειδητῆ,¹ τὸ κράτος σχηματίζεται γενετικά ἀπὸ τὴν ἀστική κοινωνία. Μόνον ἂν γίνετο ἀναφορά στὴν ἐγγελευμένη «ιδέα», ποὺ γιὰ τὸν Μάρξ ἔχει μεταφυσικό ἢ καὶ μυστικιστικό περιεχόμενο, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν ἔγκυρη ἢ ἄποψη ὅτι ἡ «ἀστική κοινωνία» προϋποθέτει τὴν ὑπάρξη, ἔστω καὶ «δυνάμει», τοῦ κράτους. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως τὴν ἔννοεῖ ὁ Μάρξ, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὸ κράτος εἶναι μέρος τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση στὴ στατικὴ καὶ ἐξελισσόμενη μορφή της. Ἡ μορφή καὶ οἱ λειτουργίες τοῦ κράτους εἶναι ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας, ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐνταχθῆ ἀντίστοιχα στὴ γενικὴ ἢ τὴν ἱστορικὴ κοινωνιολογία. Δὲν εἶναι δικαιολογημένη ἡ ἄποψη ὅτι τὸ κράτος ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ «οὐσία» ποὺ ἐξετάζεται ἀπὸ μιὰ ξεχωριστὴ ἐπιστήμη.²

Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ, ἰδίως ἂν δεχτοῦμε ὅτι πραγματοποιεῖται μόνον μὲ τὰ «ἄπλα τῆς κριτικῆς» καὶ ὄχι μὲ τὴν «κριτικὴ τῶν ὄπλων», προϋποθέτει τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ.³ Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ ἐκφράζεται ἀρχικὰ μὲ τὴν κριτικὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστης καὶ τῆς μεταφυσικῆς μεθόδου, ποὺ δικαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐπίγεια ζωὴ εἶναι «δνεῖρος» καὶ ὅτι ὁ πραγματικὸς κόσμος εἶναι ὁ φανταστικὸς ἢ ὁ ἰδεατός. Ἡ ἱστορία δείχνει ὅτι ὁ κόσμος τὸν αἰσθῆται, τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς, τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὸν σχηματισμὸ τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιθέσει ποὺ ἀναπτύσσονται μεταξὺ τους, εἶναι ὁ πραγματικὸς κόσμος.

Μὲ τὴν ἱστορικὴ μέθοδο γίνετα σαφές ὅτι ὁ αἰσθητός κόσμος εἶναι ταυτόχρονα καὶ προϊόν τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνετο λόγος καὶ γιὰ «ἱστορικὴ φύση» στὸν βαθμὸ ποὺ τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα παίρνουν ἱστορικὴ μορφή μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καθορίζεται ἀπὸ τὸν Μάρξ ὡς ἐξής: Κάθε ἱστορικὸ προϊόν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριότητος μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς ἀπὸ γενιές, ποὺ κάθε μιὰ τούσ στέκει πάνω στοὺς ὄμους

τῆς προηγούμενης,.... μεταβάλλοντας τὸ κοινωνικὸ τῆς σύστημα σύμφωνα μὲ τὴς μεταβαλλόμενες ἀνάγκες».⁴

Ἄν καθοριστῆ ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ὡς γενετικὴ μέθοδος ἐξήγησης ὀρισμένων κοινωνικῶν φαινομένων, θὰ φανῆ ὅτι τὸ κράτος σὲ κάθε συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε συγκεκριμένο τόπο ρυθμίζει τὴ διαδικασίαν τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, τῆς κατανομῆς τοῦ προϊόντος τῆς πρὸς ὄφελος τῆς τάξης ποὺ ἔχει τὴν ἰδιοκτησίαν τῶν μέσων παραγωγῆς.⁵ Τὸ κράτος ἀναπτύσσεται κατὰ τρόπο ὀλοκληρωμένο, ὅταν ἡ «κοινωνία», δηλαδὴ μιὰ κοινωνικὴ ὄλότητα χωρὶς σαφῆ διαστρωμάτωση, διαφοροποιεῖται σὲ τάξεις καὶ ὅταν ἐμφανίζεται ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησίαν τῶν μέσων παραγωγῆς. Τὸ κράτος ἐντάσσεται στὴν κοινωνικὴ ἱστορία καὶ ἀποτελεῖ «στιγμὴ» τῆς.⁶

Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ θεωρηθῆ τὸ κράτος ὡς ἱστορικὸ φαινόμενο γιὰ νὰ θεμελιωθῆ ἡ κριτικὴ του, γιὰ νὰ γίνετο σαφές ὅτι ἀποτελεῖ ἰδεολογικὸ ἐπικοδομήμα τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας», ὅτι τὸ ἴδιο, μέσα ἀπὸ τοὺς γραφειοκρατικὸς θεσμοὺς, ἀναπτύσσει τὴν ἰδεολογίαν πὼς εἶναι ἡ «πνευματικὴ οὐσία» τῆς κοινωνίας. Ἡ γραφειοκρατικὴ ἱεραρχία θεμελιώνεται πάνω στὴν πίστη ὅτι οἱ ἀνόητες βαθμίδες τῆς εἶναι μυημένες σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ στὴν «οὐσία» αὐτὴ ἀπὸ ὅσο εἶναι οἱ κατώτερες.⁷ Ἡ μεταφυσικὴ ἢ μυστικιστικὴ θεώρηση τοῦ κράτους εἶναι δυνατὸ νὰ παραμεινῆ μόνον μὲ τὴν ἀνασύνθεση τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης.

Μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξήγηση τοῦ κράτους καθορίζεται ἡ σχέση του μὲ κάθε «στιγμὴ» τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορικὴ θεώρησή του, ὅπως τὴν ἔννοεῖ ὁ Μάρξ, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἱστορισμὸ, ὅπως τὸν ἔννοεσε ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου. Ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ὁ Μάρξ ἀναφέρεται ἰδίως στὸν von Hugo.⁸ Ἡ ὅση τοῦ ἱστορισμοῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Εἶναι ἐπιθυμητὴ καὶ ἐπιβεβλημένη ἡ διατήρηση τῆς παράδοσης ἢ ἡ ἐπιστροφή σ' αὐτήν. Γι' αὐτὸ, τὸ γρηλότο θετὸ δίκαιο πρέπει νὰ προσμαστῆ στὸ ἔθιμο.

Κρίνοντας τὸν ἱστορισμὸ, μὲ τὴν παραπάνω σημασίαν τοῦ ὄρου, ὁ Μάρξ ἀποσαφηνίζει τὴς θεωρητικὴ

1. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §187 κ.ἐ. Hegel, *Werke*, σειρά Suhrkamp, τ. 7, Frankfurt am M., 1970, σ. 343 κ. ἐ.

2. Ἡ μεθοδολογικὴ αὐτὴ θέση τοῦ Μάρξ δικαιώνεται ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς «πολιτικῆς ἀνθρωπολογίας». Βλ. σχετικὰ G. Balandier, *Anthropologie Politique*, σ. 5-7, μ' ὄλο ποὺ ὁ Balandier χωρίζει ὅτι ὀνομάζει «πολιτικὸ φαινόμενο», ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἐξουσίας μὲ δυνατὸτητα καταναγκασμοῦ ἢ ἔντονου ἐπηρεασμοῦ, ἀπὸ τὸ Κράτος. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲν ὑπάρχει ἢ τοὐλάχιστον δὲν εἶναι σαφῆς στὰ πρώιμα κείμενα τοῦ Μάρξ, ἰδίως σ' αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ.

3. J. O'Malley, ὄπ. παρ., σ. XVII, 132. Πρβλ. *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, μετάφραση Κ. Φιλίνης, σ. 70 κ. ἐ.

4. *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, σ. 70-71.

5. ὄπ. παρ., σ. 129.

6. Ἡ ἀντιδιαστολὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ν. Πουλαντζὰς ἀνάμεσα στὸν Μαρξισμὸ καὶ ὅτι ὀνομάζει «ἱστορισμὸ», *Pouvoir politique et classes sociales*, 1, σ. 33 κ. ἐ., δὲν φαίνεται ὀλόλαια πειστικὴ. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐννοία τῆς εὐθύγραμμης ἱστορικῆς ἐξέλιξης ὑπάρχει στὸν Χέγκελ ἢ ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Μάρξ ἀναφέρεται στὸ ἀμφίβολο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐγγελευμένης θεωρίας τῆς ἱστορίας. Ἄν θεωρηθῆ ὅτι ὁ Μαρξισμὸς εἶναι ἐπιστήμη τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, δὲν συνάγεται σαφές ὅτι ἡ «πολιτικὴ» εἶναι ἡ κινητικὴ δύναμη τῆς ἱστορίας ἢ ὅτι τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα «ὑπερπολιτικοποιούνται», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Πουλαντζὰς.

7. *Contribution*, ὄπ. παρ., 3, σ. 47.

8. *The Philosophical Manifesto of the Historical School of Law*, *Collected Works*, 1, σ. 203-206.

κές προϋποθέσεις του. Χαρακτηριστικό του ιστορισμού είναι ότι αρνείται την αναγκαιότητα και τόν έλλογο χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης, ιδίως όταν παίρνει τη μορφή της επαναστατικής μεταβολής. Μιά παράδοση που έπιζει πρέπει να διατηρηθεί όσο γίνεται πιά αναλλοίωτη. "Όσο πιά άλλα φαίνεται, τόσο πιά πολύ είναι άξια σεβασμού γιατί ή άλογία της δείχνει ότι δέν είναι τελητό κατασκευάσμα του άφηρημένου λογικού».

Η άμφισβήτηση των δυνατοτήτων του λογικού άπό τόν Ιστορισμό τόν οδηγεί στόν σκεπτικισμό. Ό σκεπτικισμός με τη σειρά του δικαιώνει μιá μορφή θετικισμού, πού, άπό τήν άποψη του Μάρξ, θά ήταν δυνατό να χαρακτηριστεί σαν χυδαία. «Πραγματικό» είναι κάθε τι πού είναι Ιστορικά δεδομένο σέ ένα όρισμένο τόπο και σέ μιá όρισμένη χρονική περίοδο, όσο και άν είναι άλογο ή άνήθικο, ή μάλλον, επειδή είναι άλογο και άνήθικο. Ό θετικισμός δικαιώνει τόν συντηρητισμό. Άφου ό,τι είναι Ιστορικά δεδομένο είναι «πραγματικό», ή προσπάθεια νά μεταβληθεί ό,τι είναι Ιστορικά δεδομένο εκφράζει τå «αυθαίρετα» και «ξεσπραγματικά» ατήματα του άφηρημένου λογικού». Η συλλογιστική του Ιστορισμού προϋποθέτει ότι οι Ιστορικές πηγές είναι Ιερά κείμενα πού εκφράζουν τήν «μετέ άποκαλύψεως» άλήθεια. Η άλήθεια αυτή δέν μπορεί νά κριθεί άπό τó «άφηρημένο λογικό».

Ό Ιστορισμός, όπως τόν έννοεί και τόν κρίνει ό Μάρξ στα πρώιμα έργα του, έρχεται σέ άπόλυτη αντίθεση με τήν Ιστορική μέθοδο και με τήν Ιστορική κριτική. Αυτό συμβαίνει γιατί ό Ιστορισμός αρνείται τόν έλλογο χαρακτήρα και τήν αναγκαιότητα των κοινωνικών μετασχηματισμών, πού προϋποθέτει ή Ιστορική μέθοδος και ή κριτική στήν όποία οδηγεί. "Αν υίοθετήσουμε τήν προοπτική του Ιστορισμού, θά καταλήξουμε στή μυστικιστική αντίληψη ότι μιá όρισμένη Ιστορική μορφή κράτους, π.χ. ή άπόλυτη ή ή συνταγματική μοναρχία, εμφανίζει τόν τρόπο ύπαρξης μιáς αναλλοίωτης θεϊκής, ή έστω μεταφυσικής, ύπόστασης. Η Ιστορική θεώρηση του άστικού κράτους, πού είναι προϋπόθεση για τήν θεωρητική και πρακτική κριτική του, δέν νοείται χωρίς τήν άρνηση του Ιστορισμού.¹

Η κριτική του άστικού κράτους άπό τήν προοπτική της Ιστορίας συμπληρώνεται με τήν κριτική του άπό τήν προοπτική της φιλοσοφίας. Κάτω άπό όρισμένες συνθήκες ό φιλοσοφικός στοχασμός μπορεί νά θεωρηθεί σαν μιá θεωρητική έκλογικευμένη έκφραση των τάσεων πού θά όδηγοΰσαν σέ μιá κοινωνική μεταβολή άλλά πού δέν μπόρεσαν νά πάρουν συγκεκριμένη πρακτική μορφή για διαφόρους λόγους. Τέτοιοι λόγοι μπορεί νά είναι ή καθυστέρηση

στήν ανάπτυξη της τεχνικής, ή άνεπαρκής ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, τó γεγονός ότι δέν ανάπτυχθηκε σέ μεγάλο βαθμό ή αντίφαση στις μορφές της έργασίας και τήν εξέλιξη των μέσων παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής ή ή αντίφαση άνάμεσα στις σχέσεις παραγωγής, τήν ταξική διάρθρωση και τήν ιδεολογία. Σέ σχέση με όρισμένα άπό τå παραπάνω αίτια, και ιδιόκετερα σέ σχέση με τó γεγονός ότι ή άστική τάξη δέν κατόρθωσε νά κατακτήσει τόν «ήγεμονικό» ρόλο στή γερμανική κοινωνία του τέλους του δέκατου όγδοου και των άρχων του δέκατου έννατου αιώνα, έξηγούνται οι ιδιομορφίες του γερμανικού φιλοσοφικού στοχασμού της περιόδου αυτής, και ιδίως της φιλοσοφίας του δικαίου καθώς και της πολιτικής φιλοσοφίας του Χέγκελ.² Με τήν γερμανική και ιδίως τήν έγγελευνή φιλοσοφία εκφράζεται ό,τι τείνει νά είναι άλλά δέν μπορεί νά είναι ή γερμανική κοινωνία. Η γερμανική φιλοσοφία άποσαφηνίζει δινοντάς τους έκλογικευμένη μορφή, όρισμένες αντίφάσεις της γερμανικής κοινωνίας και τήν άτελεσφορη τάση για τήν υπερίκνησή τους. Στόν βαθμό όμως πού τις άποσαφηνίζει μόνο στήν περιοχή του καθαρού λόγου, τούς δίνει έξωπραγματική έκφραση και τις συγκαλύπτει ως συγκεκριμένα Ιστορικά ή κοινωνικά φαινόμενα.

Έτσι ό γερμανικός φιλοσοφικός στοχασμός λειτουργεί αντίπρατικά. Μέχρις ένός σημείου άποσαφηνίζει τις αντίφάσεις της γερμανικής κοινωνίας και τις τάσεις πού είναι δυνατό νά όδηγήσουν στό ξεπέραςμά τους. Ταυτόχρονα όμως, και άσφαλώς άκούσια, τις συγκαλύπτει.

Η ανάγκη νά υπερίκνηθεί ή αντίφαση αυτή της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, και ιδιαίτερα του Έγγελευνισμού, έξηγεί τή μετάβαση άπό τή μορφή του φιλοσοφικού στοχασμού, πού έξηγεί τόν κόσμο, στή μορφή του φιλοσοφικού στοχασμού, πού «κρίνει με τόν πιά άμείλικτο τρόπο κάθε τι πού ύπάρχει».³ Η φιλοσοφική κριτική έχει συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία και κοινωνικό σκοπό. Μέσα άπό τήν κριτική μιáς Ιστορικής και κοινωνικής κατάστασης πραγματοποιείται ή «δημιουργία του νέου».

Η φιλοσοφική κριτική δέν θά εκπληρώσει τήν κοινωνική και Ιστορική λειτουργία της άν καταλήξει στή συσχέτιση της Ιστορικής και κοινωνικής κατάστασης, πού κρίνει, με ένα κανόνα ή ένα πρότυπο πού νά θεωρείται σαν άπόλυτα έγκυρο, όπως συμβαίνει με τόν «φαναστικό κομμουνισμό» του Cabet ή του Weitling. Η φιλοσοφική κριτική αναφέρεται στό «παρόν» και όχι στό «μέλλον».⁴ Σκοπός της πρέπει νά είναι ή εξάλειψη κάθε είδους άλλοτρίωσης.⁵

2. *Contribution, Collected Works*, 3, σ. 180-181.

3. 'Επιστολή στόν A. Ruge, *Marxism 1843, Collected Works*, 3, σ. 142.

4. 'Οπ. παρ., σ. 143.

5. *Contribution, Collected Works*, 3, σ. 176.

1. Ύπάρχουν άναμφισβήτητες άναλογίες άνάμεσα στήν κριτική του Marx και τήν κριτική του Χέγκελ για τόν von Hugo και τόν Ιστορισμό, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 3.

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ τῶν διαφόρων μορφῶν ἀλλοτριώσεως πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐξήγησίν τους, δηλαδὴ μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν κοινωνικῶν καὶ ἱστορικῶν ὄρων, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι καὶ ἐπαρκεῖς γιὰ νὰ ὑπάρξουν οἱ μορφές αὐτὲς ἀλλοτριώσεως. Πιὸ ἄμεσο ἔργο ἢ καὶ καθῆκον τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἐξήγησις τῆς πολιτικῆς ἀλλοτριώσεως, ποὺ συνίσταται στὸ συναίσθημα, ποὺ ὑπόκειται σὲ ἐκλογίκευση, ὅτι τὸ κράτος εἶναι ἓνα εἶδος θεϊκῆς παρουσίας ἢ μεταφυσικῆς ὑπόστασης, ποὺ ἱκανοποιεῖ καὶ πραγματοποιεῖ ὅλες τὶς ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ εἶναι, κατὰ τὸν Μάρξ, στὴν «ὕλησις τῆς ἱστορίας».¹ Ἡ διατύπωσις αὐτὴ σημαίνει ὅτι μὲ τὴν φιλοσοφικὴν κριτικὴν παραμερίζεται ἡ θεώρησις τοῦ κράτους σὰν θεϊκῆς ἢ μεταφυσικῆς ὑπόστασης. Ἐτσι ἀποσαφηνίζεται ἡ σχέσις κράτους καὶ «ἀστικῆς κοινωνίας», ποὺ ἐρμηνεύονταν μυστικιστικὰ, ἄοριστα καὶ ταυτολογικὰ στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ.

Ἀπὸ ἐπιστημολογικὴ ἄποψη ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ προϋποθέτει, προεκτείνει καὶ ταυτόχρονα θεμελιώνει τὴν ἱστορικὴν κριτικὴν. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὀρισθῆι σὰν «ἐργαλεῖο» ἡ σύστημα κατηγοριῶν μὲ τὸ ὅποιο ἀποσαφηνίζεται ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τοῦ κράτους, ποὺ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι εἶναι προῖον τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης καὶ ἐξελισσόμενο φαινόμενο. Μὲ τὴν φιλοσοφικὴν κριτικὴν θεμελιώνεται ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὅποια πραγματοποιεῖται ἡ κριτικὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ. Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ συνδέεται μὲ τὶς μορφές αὐτῆς τῆς κριτικῆς μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ καθορίζει τὶς κατηγορίες γιὰ μιὰ γενετικὴ ἐξήγησις τοῦ κράτους.

Ἄν δὲν ὑπῆρχε στὴν πρόωμη μαρξιστικὴ κριτικὴ τοῦ μυθοποιημένου κράτους ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ, ἡ κριτικὴ αὐτὴ δὲν θὰ διέφερε ἀπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ κράτους ποὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Στίρνερ καὶ ποὺ θεμελιώνεται πάνω στὶς κατηγορίες μῆς στατικῆς ἀνθρωπολογίας.² Ἡ πρόωμη μαρξιστικὴ θεωρία γιὰ τὸ κράτος δὲν θὰ διέφερε ἐπίσης ἀπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ κράτους ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸν Henri de Saint-Simon μὲ ἀναφορὰ σὲ κοινωνιολογικὰς κατηγορίες,³ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν θεώρησίν του.

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ τοῦ μυθοποιημένου κράτους γίνεται πραγματικότερα μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν, ποὺ τὴν ὀλοκληρώνει. Κατὰ τὴν πρόωμην φάσιν τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Μάρξ δὲν ἀναπτύσσεται ἡ ἄποψη

ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις παίρνει τὴν θέσιν τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς. Ἡ θέση του κατὰ τὴν φάσιν αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ προϋποθέτει τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν, πιὸ γενικὰ μιὰ ἐπαναστατικὴν κατάστασι, καὶ ταυτόχρονα τὴν κατασθύνει. Μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν παραμερίζεται ἡ φιλοσοφία, ποὺ ἔχει τὴν μορφή μιᾶς ὀλοκληρωμένης θεωρητικῆς κατασκευῆς καὶ ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ σύστημα τοῦ Χέγκελ. Δὲν παύει ὁμως νὰ ὑπάρχει ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ. Ἀντίθετα δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀναπτυχθῆι.

Γιὰ νὰ ὑπάρξει ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρξει μιὰ τάξις ποὺ ἀναπτύσσεται μέσα ἀπὸ τὴν «ἀστικὴν κοινωνίαν», ὅπως τὴν ἔννοεи οὗ Χέγκελ. Ὁ Μάρξ ἀναφέρειται στὰ πρῶμα κείμενά του κάπως ὑπαντικτικὰ στὶς σχέσεις παραγωγῆς καὶ τὶς μορφές ἐργασίας ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐγγελευμένη «ἀστικὴ κοινωνία». Ταυτόχρονα ἡ ἐπαναστατικὴ τάξις ἀρνεῖται τὴν «ἀστικὴν κοινωνία».⁴ Ἡ τάξις αὐτὴ ἔχει «καθολικὸν» χαρακτήρα γιὰτὶ δὲν ἔχει κανένα ἰδιαιτέρο δικαίωμα νὰ προστατέψῃ ἀφοῦ ἔχει ἀποστερηθῆ ἀπὸ ὅλα τὰ δικαιώματά της. Ἡ τάξις αὐτὴ ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Μάρξ «ἐργατικὴ τάξις» ἢ «προλεταριάτο». Ἐχει τὴν ἐποπτεία τοῦ ὅλου γιὰτὶ δὲν εἶναι προσηλωμένη στὸ «μέρος». Μὲ τὴν ἀπελευθέρωσίν της ἀπελευθερώνονται καὶ οἱ ἄλλες τάξεις.

Ὁ Μάρξ δὲν ἀποσαφηνίζει στὰ δύο κείμενά του, ποὺ ἀναφέρονται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, τὴν διαδικασίαν μὲ τὴν ὅποια πραγματοποιεῖται ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτῆς. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑποθεθῆ ὅτι ἀποσαφηνίζεται σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγελευμένην διαλεκτικὴν τοῦ δούλου καὶ τοῦ κυρίου.⁵ Ἡ ἐξουσία ποὺ ἄσκει ὁ κύριος πάνω στὸν δούλο συνεπάρχει καὶ τὴν ἀλλοτριώσιν τοῦ κυρίου, τοῦ ὁποίου οἱ ἐμπειρίες καὶ οἱ ἀναζητήσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐξουσία ποὺ ἄσκει πάνω στὸν δούλο. Ἡ ἐξάρτησις αὐτὴ τοῦ κυρίου ἀπὸ τὸν δούλο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ κύριος χρησιμοποιεῖ τὸν δούλο σὰν ἐργαλεῖο. Ἐτσι καταναλίσκει καὶ ἀπολαμβάνει χωρὶς νὰ ἐργάζεται. Ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ δούλου ἐκφράζεται μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ κύριος τὸν ἀναγνωρίζει σὰν ἀναγκαῖο συμπλήρωμά του. Ἀπὸ τὴν στιγμήν ποὺ συντελεθῆι ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆ ὁ κύριος ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν ψευδαίσθησιν τῆς αὐτονομίας του, γινώσκει τὸν πραγματικὸν ἑαυτό του. Ἴσως ὁ Μάρξ μεταθέτει τὶς ἀναλύσεις αὐτῆς ποῦ, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ Χέγκελ, ἐφαρμόζονται στὴ σφαιρὰ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδησιακῆς ἐμπειρίας, στὴν περιοχὴ τῆς ἱστορικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν «πάλιν τῶν τάξεων» προεκτείνονται τὶς ἀναλύσεις τοῦ Χέγκελ γιὰ τὴν «διαλεκτικὴν τοῦ δούλου καὶ τοῦ κυρίου».

¹ Ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς τοῦ Μάρξ στὴν τάξιν μὲ τὸν

1. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 132.

2. K. Löwith, *de Hegel à Nietzsche*, γαλλικὴ μετάφρασις Rémi Laureillard, Paris, 1969, σ. 301-302.

3. G. Gurvitch, *Traité de Sociologie*, Paris, 1967, 1, σ. 33. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Saint-Simon σὲ «ὄργανικὰς» καὶ «κριτικὰς» ἐποχὰς δὲν ἀναιρεῖ τὴν παραπάνω ἐκτίμησιν. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ δὲν θεμελιώνει μιὰ γενετικὴ ἐξήγησιν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἀπὸ τὸν Saint-Simon.

4. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 141-142.

5. R. Garaudy, *Dieu est mort*, σ. 227 κ. ἔ.

«καθολικό» χαρακτήρα, συνάγεται ότι η άπελευθέρωση της εργατικής τάξης συνεπάγεται και την άπελευθέρωση της άστικής τάξης από την εκμετάλλευση που άσκει πάνω στην εργατική τάξη. Η εκμετάλλευση αυτή πραγματοποιείται με την οικειοποίηση της διαφοράς από τον άστο άνάμεσα στην άξία του προϊόντος της εργασίας των εργατών και στην άξία της άμοιβής τους, με την όποία έξασφαλίζεται ή συντήρησή τους.

Η άμοιβαία άπελευθέρωση της άστικής και της εργατικής τάξης προϋποθέτει «δυνάμει» και ταυτόχρονα όδηγεί στην πραγμάτωση της κοινωνίας χωρίς τάξεις. Στα πρώιμα έργα του ό Μάρξ τείνει να την ταυτίσει με τον «λαό» ή με τον «δημό».¹ Οί έννοιες αυτές, όπως έδειξε ό Κ. Löwith, προϋποθέτουν όρισμένες αναλύσεις του Ρουσσώ στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.² Ό Μάρξ τις χρησιμοποιεί στα πρώιμα έργα του σε σχέση με την κοινωνική όλότητα, στην όποία τό κάθε «στοιχείο» άποφασίζει και πράττει όχι σαν ιδιότητα αλλά σαν φορέας της βούλησης του συνόλου με τον σκοπό να πραγματοποιηθή τό άγαθό του κοινωνικού συνόλου.

Ό «λαός» έρχεται σε αντίθεση με την «άστική κοινωνία», όπως την έννουσε ό Χέγκελ. Πολιτική έκφραση του λαού είναι ή δημοκρατία, που αντίστοιχεί στην ιστορία των πολιτευμάτων με τον Χριστιανισμό σε σχέση με την ιστορία των θρησκειών.³

Βασικό χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι ότι ή πολιτεία δέν «δημιουργεί» τον «λαό». Από την άποψη αυτή ή δημοκρατία έρχεται σε αντίθεση με τη μοναρχία, όπως την όρίζει ό Χέγκελ στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*. Κατά τον Μάρξ, ή μοναρχία δημιουργεί τό πλήθος που «ταιριάζει» στη διατήρησή της. Όταν δημιουργείται ή άταξική κοινωνία, τό δημοκρατικό πολίτευμα είναι δημιουργήμα του «λαού» και συνειδητή έκφρα-

ση της βούλησής του. Με τη δημοκρατία γίνεται σαφές ότι τό κράτος είναι δημιούργημα της κοινωνίας και ότι ή κοινωνία δέν είναι δημιούργημα του κράτους, όπως, σύμφωνα με την έρμηνεία και την κριτική του Μάρξ, δεχόταν ό Χέγκελ. Η δημοκρατία άποσαφηνίζει την «ούσία», δηλαδή τους ιστορικούς, κοινωνικούς και άνθρωπολογικούς όρους της πολιτειακής τάξης, όπως ό Χριστιανισμός έκφράζει την «ούσα» της θρησκευτικής πίστης.

Στα πρώιμα έργα του ό Μάρξ προεκτείνει την παράδοση της Άθηναικής Δημοκρατίας και των Ίακωβίνων.⁴ Η γενική θέση του στα έργα αυτά είναι ότι μέσα από την ιστορική εξέλιξη δέν «καταργείται» τό κράτος παρά μόνο σαν ξεχωριστός φορέας έξουσίας, ό όποιος θα όριζόταν ειδολογικά και του όποιο ό τρόπος ύπαρξης θα παρουσίαζε αναλογίες με τον τρόπο ύπαρξης των μεταφυσικών ύποστάσεων.

Αν τό κράτος θεωρηθή σαν ιστορικό φαινόμενο, δικαιολογείται ή διαπίστωση ότι ή άσκηση της πολιτικής έξουσίας πάλει βαθμαία να έχει καταπιεστικό χαρακτήρα. Η έξελικτική αυτή διαδικασία δέν συντελείται όμως σύμφωνα με τό εϋθύγραμμο σχήμα της προόδου. Όταν πραγματοποιηθή ή «άπελευθέρωση του προλεταριάτου», ή πολιτική έξουσία μεταβιβάζεται στους άρχόμενους που έκτελούν ταυτόχρονα και τη λειτουργία του «ήγεμόνα». Η εξέλιξη αυτή, που δέν πραγματοποιείται ποτέ κατά τρόπο ολοκληρωμένο και όριστικό, έκφράζεται με τον σχηματισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τό πολίτευμα αυτό μπορεί να θεωρηθή ως ή πολιτική έκφραση που ταιριάζει στον άνθρωπο διαν παύει να είναι «ιδιότης» ή «άστός» και μεταβάλλεται σε κοινωνικοποιημένο δν.

4. Αντίθετη είναι ή άποψη του D. McLellan, *Marx before Marxism*, σ. 151. Από τά κείμενα όμως που παραθέτει συνάγεται μόνο ότι, κατά τον Μάρξ, στους Ίακωβίνους δέν έχει αναπτυχθή ή οικονομική και κοινωνική βάση που θα επέτρεπε την άπορρόφηση του κράτους από την άστική κοινωνία.

1. *Contribution*, 3, σ. 29-30.

2. *de Hegel à Nietzsche*, σ. 292.

3. *Contribution*, όπ. παρ.